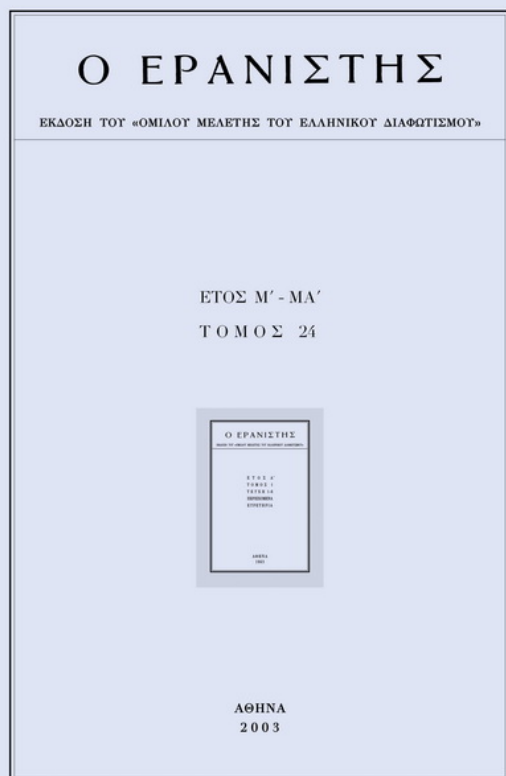

The Gleaner

Vol 24 (2003)

Τα «ελληνικά βιβλία» και οι Ρώσοι
«παλαιόπιστοι» στα μέσα του 17ου αιώνα

Όλγα Αλεξανδροπούλου

doi: [10.12681/er.3](https://doi.org/10.12681/er.3)

To cite this article:

Αλεξανδροπούλου Ό. (2003). Τα «ελληνικά βιβλία» και οι Ρώσοι «παλαιόπιστοι» στα μέσα του 17ου αιώνα. *The Gleaner*, 24, 29–47. <https://doi.org/10.12681/er.3>

ΤΑ «ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ»
ΚΑΙ ΟΙ ΡΩΣΟΙ «ΠΑΛΑΙΟΠΙΣΤΟΙ»
ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΤΟ 1666 Ο ΘΕΟΔΩΡΟΣ (ΦΙΟΝΤΟΡ) IBANOV, πρώην διάκονος στο ναό του
Εὐαγγελισμού τοῦ Κρεμλίνου, ἔγραφε ἀπευθυνόμενος στὸν τσάρο Ἀλέξιο:
«Ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων¹ [τὰ ἐκκλησιαστικά]

1. "Ὅσο ἄχρες κι ἂν εἶναι οἱ διογκωμένες ὑποσελίδες σημειώσεις, εἰδικὰ στὴν ἀρχὴ
ἐνὸς κειμένου, κάποιες εἰσαγωγικὲς «ὀνομάτων ἐπισκέψεις» εἶναι ἀπαραίτητες: α': Ἑλλη-
νες, ἑλληνικά βιβλία, βιβλία τῶν Ἑλλήνων κ.ο.κ. Ἀπὸ τίς πρῶτες ἐπαφές τῶν ἀνατολικῶν
Σλάβων μὲ τὸ Βυζάντιο οἱ Βυζαντινοὶ καί, μετέπειτα, οἱ Ἑλληνες ἐκπρόσωποι τῆς τουρ-
κοκρατούμενης Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς ὀνομάζονταν «Γραικοὶ» (grekh), ὅπως ἀντίστοιχα
τὸ Βυζάντιο καί, πῶς ἄφοριστα, ὁ χώρος κατοικίας τῶν δευτέρων (αὐτὸς ποὺ στὴν ἑλληνικὴ
συνείδηση νοεῖται ὡς ὁ ἑλλαδικὸς χώρος μαζὶ μὲ τὴν «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή»): «γραικικὴ
γῆ» ἢ καὶ «Γραικία» (Gre'eska] zeml], Grech]). Ἀποφεύγοντας τὴ χρῆση τοῦ μᾶλλον
παρωχημένου ὅρου «Γραικός» καὶ τῶν συνακόλουθων ἐπιθέτων (μὲ ἐξαίρεση ὀρισμένες
εἰδικὲς περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. Μάξιμος ὁ Γραικός) καὶ προτιμώντας τὸ «Ἑλληνας»
κ.ο.κ., διευκρινίζω ὅτι, ὅσον ἀφορᾷ τὰ παρακάτω μεθερμηνευόμενα χωρία, δὲν ὑπάρχει
κανένα περιθώριο σύγχυσης μὲ τοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες. Ο ἀπόλυτα διακριτὸς ὅρος ποὺ
ἀναλογοῦσε στοὺς τελευταίους ἦταν «ellmi» καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα (μὲ ἐλάχιστες
ἐξαιρέσεις ποὺ μᾶλλον ἀνάγονται στὸ ἔργο τοῦ Μαξίμου (βλ., π.χ., A. I. Sobolevskij,
Perevodnaja literatura Moskovskoj Rusi (XIV-XVII vv.). Bibliograficheskie materialy,
Ἀγία Πετροῦπολη 1903, σ. 284-285) ὁ ὅρος αὐτὸς εἶχε ἐντονὴ ἀρνητικὴ φόρτιση σηματο-
δοτώντας, κατὰ πρῶτο λόγο, τοὺς εἰδωλολάτρες ἐν γένει. β': παλαιόπιστοι. Ὁρος καταγε-
γραμμένος στὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ βιβλιογραφία, ἀλλὰ ἴσως ὄχι εὐρύτερα γνωστός. Προ-
κρίνεται τοῦ πρὸ πολλοῦ καταχωρισμένου στὰ ἑλληνικὰ γράμματα ὅρου «ρασκόλνικοι»,
καθὼς ὁ πρῶτος (staroovr]dci· βλ. καὶ Old-Believers τῆς ἀγγλόφωνης βιβλιογραφίας) πε-
ριγράφει, σὲ οὐδέτερο τόνο, τὴ βασικὴ γιὰ τὸ κίνημα αὐτὸ προσήλωση στὰ παλαιὰ ἔθιμα,
ἐνῶ ὁ δεύτερος (raskol+nhkh = σχισματικοὶ) ἀντικατοπτρίζει μόνον τὴν καταδίκη του ἀπὸ
τὴν ἐπίσημὴ ἐκκλησίαν. γ': Λατίνοι. Προτιμᾶται, πρὸς ἀποφυγὴν τυχόν παρανοήσεων, ἀντὶ
τοῦ («Ρωμαῖοι») (rhml]ne) τῶν ρωσικῶν πρωτοτύπων, ὡς ὅρος ποὺ, στὰ συγκεκριμένα
συμφραζόμενα, εἶναι νοηματικὰ πλήρως ταυτόσημος. δ': παλαιός, λ.χ., παλαιὰ βιβλία.
Στὰ ἐξεταζόμενα ρωσικὰ κείμενα παρατηρεῖται ἡ ἐναλλακτικὴ χρῆση τῶν ὅρων
«ἀρχαῖος» καὶ «παλαιός» (drebnh] – stari]). Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἀπόδοσης στὴν ἑλληνικὴ
γλῶσσα, ὅπου ὁ ὅρος «ἀρχαῖος» μοιραῖα παραπέμπει σὲ ἄλλα ἱστορικὰ βᾶθρα, προτιμᾶται
ὁ ὅρος «παλαιός», ποὺ, ἀνάλογα μὲ τὰ συμφραζόμενα, συνοδεύεται ἀπὸ ἀντίστοιχες διευ-
κρινιστικὲς ἐπισημάνσεις.

έχουν καταντήσει να είναι δύο ειδών: τὰ χειρόγραφα, παλαιὰ καὶ λιγοστά, ὅσα σώθηκαν ἀπὸ τὴν πυρὰ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν, καὶ αὐτὰ εἶναι τὰ σωστά βιβλία, καὶ τὰ ἄλλα, τὰ καινούρια, τὰ ἔντυπα ἑλληνικὰ βιβλία, αὐτὰ ποὺ τυπώθηκαν μετὰ τὴν Ἑλωση τῆς Βασιλεύουσας καὶ εἶναι ὅλα νοθευμένα, κατάφορτα μὲ τὶς αἰρετικὲς δοξασίες τῶν καθολικῶν. Ἡ δὲ αἰτία ποὺ συνέβη αὐτὸ μὲ τὰ ἔντυπα εἶναι ἡ ἐξῆς: ὅταν οἱ Ἕλληνες ἔτρεζαν στὴ Ρώμη φυγαδεύοντας ἀπὸ τὸν τοῦρκο σουλτάνο τὰ παλαιὰ τοὺς βιβλία (ἀπὸ τὰ ὅποια εἶναι μεταφρασμένα καὶ τὰ δικὰ μας, τὰ ρωσικά), οἱ Λατῖνοι τοὺς τὰ πῆραν, τὰ μετέφρασαν στὴ γλώσσα τοὺς καὶ τὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ βιβλία τὰ ἔκαψαν ὅλα, οἱ ἔχθροί οἱ τρισκατάρτοι. Καὶ ἀπὸ τὴ δική τοὺς πλῆον, τὴ λατινικὴ γλώσσα, παρενθέτοντας τὶς δικές τοὺς κακὸδοξες γνώμες, ἄρχισαν νὰ τὰ τυπώνουν καὶ στὰ ἑλληνικά. Τὰ ἔντυπα αὐτὰ τὰ περιφέρουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη καὶ τὰ πουλᾶνε στοὺς Ἕλληνες, ὥστε μὲ τὸ πανοῦργο αὐτὸ τέχνασμα νὰ τοὺς παρασύρουν στὴν πλάνη, ὅπως κάνουν καὶ σ' ἐμᾶς ἐδῶ τώρα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Νίκωνα. Οἱ δὲ Ἕλληνες ἀναγκάζονται νὰ τ' ἀγοράζουν, ἀφοῦ δὲν ἔχουν δικὰ τοὺς τυπογραφεῖα, ὅπως δὲν εἶχαν καὶ ἐπὶ τῶν εὐσεβῶν βασιλέων τοὺς. Ὅσοι ὅμως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες κρατοῦν ἄσπιλη τὴν εὐσέβεια, τὰ βιβλία αὐτὰ διόλου δὲν τὰ ἀποδέχονται, μὰ ἀντιγράφουν, μὲ πολὺ κόπο, τὰ παλαιὰ χειρόγραφα καὶ σὲ αὐτὰ στηριζόμενοι ὑμνοῦν τὸν Κύριο. Καὶ στὸ Ὅρος τοῦ Ἀθῶνα ὑπάρχουν 20 ἑλληνικὲς μονὲς καὶ 4 ρωσικὲς καὶ σὲ ὅλες τὰ βιβλία ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὰ χέρια τῶν αἰρετικῶν δὲν τὰ ἀποδέχονται».²

Μὲ ὀρισμένες παραλλαγές, ἡ ἴδια ἀποψη διατυπώθηκε σὲ πολυάριθμα γραπτὰ Ρώσων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους τὴν ἐνστερνίστηκαν δὲν ἦταν ἄνθρωποι λόγιοι. Στὴν ἐνεργὸ ἐνασχόληση μὲ τὰ γράμματα τοὺς παρακίνησε (ἢ μᾶλλον ἐξώθησε) τὸ πρόγραμμα ἀναθεώρησης τῶν ρωσικῶν λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ ἐξαγγέλθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς

2. Τὰ ἔργα τοῦ Ἰβανὸβ δημοσιεύτηκαν στὸν 6ο τόμο τῆς σειρᾶς «Πηγὲς γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ [ρωσικοῦ] σχίσματος κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους ἀπὸ τὴν ἐμφάνισή του»: [N. Subbotin, ἐπιμ.], *Materialy dlia istorii raskola za pervoje vremia ego sushestvovaniia*, τ. 1-9, Μόσχα 1875-1890 (στὴ συνέχεια *MdIR*). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐκπόνησης αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἡ ἐπαλήθευση ὅλων τῶν παραπομπῶν σὲ σημειώσεις ποὺ εἶχα κρατήσει στὸ περιθώριο μιᾶς προγενέστερης ἐρευνας — ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἰβανὸβ καὶ ἄλλων ὁμοϊδεατῶν του, δημοσιευμένα στὴν ἴδια σειρὰ — δὲν στάθηκε δυνατὴ γιὰ τεχνικοὺς λόγους· ἐναλλακτικὰ λοιπὸν καταφεύγω στὴν ἀνθολόγησή ποὺ, βασιζόμενος στὴν ἴδια ἐκδόση τοῦ Subbotin, εἶχε ἐκπονήσει ὁ N. F. Kapterev στὴ μελέτη του *Patriarkh Nikon i tsar' Aleksej Mikhajlovich*, τ. 1, Sergijev Posad 1909, κεφ. 10, σ. 432-518 (στὴ συνέχεια: Kapterev, *Nikon i Aleksej*), ὅπου καὶ τὸ παραπάνω χωρίο, σ. 440-441.

Μόσχας στα 1650, προκαλώντας σφοδρή άναταραχή και, άκολούθως, τὸ μεγάλο ἐκκλησιαστικὸ σχίσμα: τὸ διχασμὸ τῆς ρωσικῆς κοινωνίας σὲ «νεωτεριστές» (ἢ «νικωνιανούς»), δηλαδή τοὺς ὁπαδοὺς τοῦ πατριάρχου Μόσχας Νίκωνα, ἐξοῦ καὶ ἡ μνεία τοῦ ὀνόματός του στὸ παραπάνω χωρίο) καὶ «παραϊόπιστους» (τοὺς ὑπέρμαχους τῶν παραδόσεων ποὺ εἶχαν καθιερωθεῖ στὸν ρωσικὸ χῶρο). Στὶς ἀπαρχές αὐτοῦ τοῦ ἐμφύλιου σπαραγμοῦ —ποὺ εἶχε τόσο βαριές συνέπειες, ὥστε νὰ ἀξιολογεῖται ὡς μία ἀπὸ τὶς πιὸ βαρυστικὲς καὶ μακροχρόνιες περιπέτειες στὴν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ πολιτισμοῦ³— τὰ βιβλία τῶν Ἑλλήνων βρέθηκαν στὸ κέντρο τῆς ἐπικαιρότητας καὶ διαδραμάτισαν ἕναν ἰδιαίτερο ρόλο. Πρωταγωνιστικό, θὰ μπορούσε νὰ πεῖ κανεὶς, καθὼς οἱ «νεωτεριστές» τὰ ἀνακήρυξαν θεμέλιο λίθο τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, οἱ δὲ ζηλωτὲς τῆς «παλαιᾶς πίστεως» αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἐπίσημη τοποθέτηση, τὴν προσφυγὴ σὲ ἑλληνικὰ πρότυπα γιὰ τὴν κάθαρση τῆς ρωσικῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, τὴ στιγμάτισαν ὡς τὴν πέτρα τοῦ σκανδάλου. Σὲ πολὺ ἄδρες γραμμὲς ὑπενθυμίζω τὴ γενικὴ εἰκόνα:

Ἡ ἐπίσημη πλευρὰ ἐπιδίωξε τὴν ἐναρμόνιση τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ αὐτὴν τοῦ ὑπόλοιπου ὀρθόδοξου κόσμου, δηλαδή τὴν ἐξάλειψη ὀρισμένων στοιχείων, στὰ ὁποῖα ἡ ρωσικὴ παράδοση παρουσίαζε ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κοινὴ ὀρθόδοξη πρακτικὴ τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ περιφρῆμη διδακτυλία στὸ σχηματισμὸ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ,⁴ τὸ διπλὸ καὶ ὄχι τριπλὸ

3. Βλ. Β. Α. Uspenskij, «Raskol i kulturnyj konflikt XVII veka», *Sbornik statej k 70-letiju prof. Ju. M. Lotmana*, Tartu 1992, σ. 90-129· οἱ παραπομπὲς στὴ συνέχεια γίνονται βάσει ἀνατύπωσης σὲ συλλογὴ μελετῶν του: Β. Α. Uspenskij, *Izbrannyje trudy*, τ. 1, Μόσχα 1996, σ. 477-519. Ἡ βιβλιογραφία τοῦ ρωσικοῦ σχίσματος εἶναι ἐξαιρετικὰ μεγάλη καὶ συνεχίζει νὰ ἐμπλουτίζεται μὲ δημοσιεύματα ποὺ μαρτυροῦν ὅτι τὸ ὅλο ζήτημα δὲν ἔχει «ῥεμῆσει» καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐγείρει ἀξιοπρόσεκτες ἀντιδράσεις. Ἡ ἀνασκόπηση τῆς σαφῶς δὲν ἐμπίπτει στοὺς στόχους τῆς παρούσας ἐργασίας, θὰ ἤθελα ὥστόσο νὰ μνημονεύσω τὴ μονογραφία τοῦ Χρήστου Π. Λασκαρίδη, *Ἀρσένιος ὁ Γραικὸς καὶ ἡ Μόσχα τοῦ 17ου αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 2002. Παρόλο ποὺ ἡ πραγματεύση τοῦ θέματος σὲ ἀρκετὰ σημεῖα δὲν μὲ βρίσκει σύμφωνη, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ ἀνεπτυγμένη, στὰ ἑλληνικὰ χρονικά, προσέγγιση τοῦ σχίσματος, μὲ ἐκτεταμένη χρῆση τῆς ρωσικῆς βιβλιογραφίας.

4. Εἰδικὰ γιὰ τὸ θέμα διδακτυλία-τριδακτυλία βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ Uspenskij («Raskol»), ὁ.π., σ. 478-479 καὶ 507, σημ. 5). Ἀναπτύσσοντας τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μεταρρυθμίσεις δὲν ἀφοροῦσαν τὸ δόγμα ἀλλὰ τὸν τύπο —προκάλεσαν ὥστόσο μιὰ τόσο ἔντονη ἀντίδραση ἐπεὶδὴ στὴν παραδοσιακὴ πολιτιστικὴ συνείδηση περιεχόμενο καὶ τύπος ἦταν κατ' ἀρχὴν ταυτισμένα— ὁ μελετητὴς ἀναλύει τὸ ἐπίμαχο αὐτὸ ζήτημα ὡς ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον εὐγλωττα παραδείγματα.

άλληλολούια κ.ο.κ. Ἡ μεταρρυθμιστική πρωτοβουλία συνδέθηκε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Νίκωνα, εἶχε ὥστόσο ἐρείσματα σαφῶς εὐρύτερα ἀπὸ τὴν προσωπικὴς προτιμήσεις τοῦ δεδηλωμένου ὡς «Γραικοῦ τῷ πνεύματι» πατριάρχη, καὶ πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴν ἀνάγκη πού ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ νέα χάραξη τῶν διαπολιτισμικῶν ἐπαφῶν τῆς χώρας.⁵ Τὸ ἐγγεῖρημα ἦταν ριζοσπαστικό: λαμβάνοντας ὑπόψη καὶ προκρίνοντας ὡς ὑποδείγματα τοὺς τύπους τῆς σύγχρονης ἀλλοδαπῆς Ὁρθοδοξίας, τὸ πρόγραμμα τῆς διόρθωσης ἐρχόταν σὲ σύγκρουση μὲ τὴν ριζωμένους —ἐπὶ σχεδὸν δύο αἰῶνες ἀπομόνωσης⁶— ἀντιλήψεις πού ἔφεραν τὴ Μοσχοβία μοναδικὸ πλεόν καταφύγιο τῆς «γνήσιας πίστεως» καὶ εἶχαν καλλιεργήσει, σὲ εὐρεία κλίμακα, τὴ σιγουριά γιὰ τὴν αὐτάρκεια τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς παρακαταθήκης καὶ τὴν καχυποψία πρὸς τὸν σύγχρονο ἐλληνικὸ κόσμος, τοὺς λογίους καὶ τὰ βιβλία τους.

Μετὰ τὴν πολύχροτη ὑπόθεση τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ οἱ προσπάθειες γιὰ τὴ διασαφήνιση τῶν δυσνόητων σημείων ἢ τῶν διαφορετικῶν γραφῶν στὰ ρωσικὰ βιβλία περιορίζονταν, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, στὸ πλαίσιο τῆς σλαβικῆς (ρωσικῆς κατὰ κύριο λόγο) παράδοσης.⁷ Αὐτὸν τὸ δρόμο ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἡγέτες ἐκείνων πού ἀντιτάχθηκαν στὸ πρόγραμμα τοῦ Νίκωνα, θεωρώντας τὴν ὅποια ἐπαφή μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραμματεία (ἢ καὶ μὲ τὴν ἴδια τὴ γλῶσσα) περιττή, ἀκόμα καὶ ἐπικίνδυνη,⁸ καὶ ἀρνούμενοι

5. Ὁ Kapterev (*Patriarkh Nikon i tsar' Aleksej Mikhajlovich*, τ. 1-2, Sergijev Posad 1909-1912) ἦταν ὁ πρῶτος πού ἐπισήμανε τὴν καθοριστικὴ σημασία τῆς πολιτικῆς βούλησης πού κινητοποίησε τὴν μεταρρυθμίσεις καὶ τὴν ὁδήγησε στὴν ἐπίσημη κατοχύρωση ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Νίκωνα ἀπὸ τὸ πατριαρχεῖο (1658), στὴ μεγάλη ἐκκλησιαστικὴ σύνοδο τῆς Μόσχας στὰ 1666-1667, μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν πατριαρχῶν Παΐσιου Ἀλεξανδρείας καὶ Μακαρίου Ἀντιοχείας, καθὼς καὶ πλήθους ἱερέων τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς.

6. Βλ. περιληπτικὰ Ὀλγα Ἀλεξανδροπούλου, «Ἡ ἄλωση τῆς Πόλης στὰ μεσαιωνικὰ ρωσικὰ γράμματα. Σύμβολα καὶ ἰδέες», *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 12 (Ἰούλιος-Ὀκτώβριος 1999), σ. 173-192.

7. Μόνο περὶ τὰ 1650 παρατηρεῖται ἡ ὁλοένα πὺρ συστηματικὴ χρῆση τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων, ἐνῶ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰῶνα μεγάλο μέρος τῶν λογίων (ἀκόμα καὶ «δυτικόφιλοι», ὅπως ὁ Συμεὼν Πόλοτσκι) τὴ θεωρεῖ πλεόν ἐπιβεβλημένη. Βλ. τὴν ἐξαιρετικὰ διαφωτιστικὴ μελέτη τῆς Olga B. Strakhov, «Attitudes to Greek language and culture in seventeenth-century Muscovy»: *Modern Greek Studies Yearbook* 6 (1990), 123-155 (καὶ ἰδιαίτερα 134-137).

8. Βλ. Strakhov, «Attitudes», ὁ.π., σ. 129· γιὰ περισσότερα, σχετικὰ μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ περιφροῦ «πρωτόπαπα» Ἀββακούμ γιὰ τὸν Ἑλληνα ἀρχιμανδριτὴ Διονύσιο βλ. Ὀλγα Ἀλεξανδροπούλου, *Ὁ Διονύσιος Ἰβηρίτης καὶ τὸ ἔργο του Ἱστορία τῆς Ρωσίας*, Ἡράκλειο 1994, σ. 77-79.

στην ἀνακύκλωση ὀρισμένων πληροφοριῶν ἀπὸ δεύτερο χέρι. Μεταξὺ αὐτῶν περιοπτη θέση κατεῖχαν τὰ περὶ τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, θέμα ποὺ ἤδη εἶχε κάποιο παρελθὸν στὴ ρωσικὴ γραμματεία καί, φυσικά, πῆρε φωτιὰ μὲ τὴν ἀνάθεση τοῦ ἔργου τῆς διόρθωσης στὸ Τυπογραφεῖο Μόσχας, μὲ τὴν προοπτικὴ τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς χώρας νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ τὰ (νεο-οτυπωθέντα).⁹ Ὅρισμένα χαρακτηριστικὰ τῆς πρώτης φάσης ἐφαρμογῆς τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ σχεδίου ἐπέτειναν τὴν ἀναστάτωση ποὺ προκλήθηκε ἀπὸ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ προγράμματος. Ἡ παραγωγή τοῦ Τυπογραφείου, εἰδικὰ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια, παρουσίασε ἀλλεπάλληλες ἀναθεωρημένες ἐκδόσεις τοῦ ἴδιου βιβλίου, μὲ σοβαρὲς ἀλλαγές ἀπὸ τὴ μία ἐκδοση στὴν ἄλλη (ὄχι μόνον προσθήκες, ἀλλὰ καὶ διορθώσεις ἐπὶ διορθώσεων). Οἱ καινούριες μεταφράσεις, ὅπως καὶ οἱ παρεμβάσεις στὰ παλαιὰ κείμενα ἦταν, σὲ ἀρκετὰ σημεῖα, ἀκατάληπτες, λόγω τῆς ἔντονης προσήλωσης τῶν διορθωτῶν στὰ πρότυπα τῆς ἀναθεώρησης.¹⁰ Ἐπιπλέον, ὅπως γρήγορα μαθεύτηκε, ἡ δῆλωση τῶν προτύπων αὐτῶν δὲν ὑπῆρξε πάντα ἀκριβής, μὲ πλεόν «σκανδαλώδη» τὴν ἀδήλωτη χρήση «ὕποπτου» ἐντύπου ἰταλικῆς προελεύσεως.¹¹ Συνακο-

9. Ἡ ἀρχὴ τοῦ σχίσματος τοποθετεῖται στὸ 1653, ὅταν κυκλοφόρησαν ἡ ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ Ψαλτηρίου (γιά τις κύριες καινοτομίες της βλ. Ασασκρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 263) καὶ ἀμέσως μετὰ ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ποὺ συνιστοῦσε σὲ ὅλους τοὺς ἱερεῖς νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τις ἀλλαγές ποὺ ἡ ἐκδοση αὐτὴ ἐπέφερε στὴν τέλεση τῆς λειτουργίας. Ἀκολούθησε ἡ διόρθωση ὅλων σχεδὸν τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, μὲ ὀρόσημο τὴν ἐκδοση τοῦ Λειτουργικοῦ (Sluzhebnik) τὸ 1655. Βλ. Uspenskij, «Raskol», ὅ.π., σ. 477-478.

10. Γιά τοὺς δύο λόγους ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν πρώτη φάση τῆς διόρθωσης, τὸν Ἐπιφάνιο Σλαβινέτσκι, πολυμαθὴ λόγιο οὐκρανικῆς ἡ λευκορωσικῆς καταγωγῆς, καὶ τὸν Ἀρσένιο τὸν Γραικὸ βλ. τις παρατηρήσεις τῶν Sobolevskij (Perevodnaja literatura, ὅ.π., σ. 288-289) καὶ Kapterev (Nikon i Aleksej, ὅ.π., σ. 485) ποὺ ὁμόφωνα ἐπιστημαίνουν, ὡς ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα, τὴν κατ' ἀρχὴν ἐπιλογή τῆς κατὰ λέξιν ἀπόδοσης ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ τὴν ἀνεπάρκεια τοῦ δεύτερου ὅσον ἀφορᾷ τὴ χρήση τῆς ρωσικῆς γλώσσας.

11. Τὸ παράδειγμα τοῦ Λειτουργικοῦ ἦταν τὸ πλέον χαρακτηριστικόν: Ἡ πρώτη ἀναθεωρημένη ἐκδόσή του, τὸ 1655 (ὅπου, σημειωτέον, ἐν εἶδει προλόγου, συμπεριλήφθηκε τὸ «μανιφέστο» τῶν μεταρρυθμίσεων — ἓνα κείμενο τοῦ Ἐπιφανίου Σλαβινέτσκι ποὺ ἐπεξεργούσε τὴν ἀναγκαιότητα καὶ τις μεθόδους τῆς διόρθωσης), εἶχε ὡς πρότυπο, παρὰ τις ἐπίσημες δηλώσεις περὶ παλαιῶν ἐλληνικῶν χειρογράφων, τὸ ἐντυπο *Εὐχολόγιο*, ἐκδοση Βενετίας τοῦ 1602. Ἀκολούθησαν ἄλλες ἐκδόσεις μὲ προσθήκες καὶ οὐσιαστικὲς ἐπεμβάσεις στὸ πρῶτο διορθωμένο κείμενο, ὥσπου τὸ 1667 κυκλοφόρησε μιὰ νέα ἐκδοση, ἡ ὁποία καὶ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴ σύνοδο τοῦ 1666-1667. Γιά τὴν καυστικὴ κριτικὴ ποὺ προκάλεσε ἡ ὅλη ὑπόθεση, τόσο ἀπὸ τοὺς ἀντιφρονούντες ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς μετέπειτα συνεχιστὲς τοῦ μεταρρυθμιστικοῦ προγράμματος, βλ. Ἀλεξανδροπούλου, *Διονύσιος Ἰβηρίτης*, ὅ.π., σ. 93-95. Πρβ. μὲ Ασασκρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 202-204.

λούθως, ή αίσθηση που κυρίευσε πλατιά στρώματα του πληθυσμού ήταν αυτή της έπερχόμενης επίδημίας, θμοιας με εκείνη που, κατά τὰ φημολογούμενα, μάστιζε τὴν Ὀρθόδοξη Ἀνατολή ἐξαιτίας τῆς διάδοσης τῶν νέων, «πειραγμένων» ἑλληνικῶν βιβλίων που τυπώνονταν στὴν καθολικὴ Δύση.

Ἀπὸ τίς προκαταρκτικὲς αὐτὲς σημειώσεις διαφαίνεται ὅτι ἡ δυσπιστία,¹² τὴν ὁποία ἱγνηλατοῦμε, δὲν ἦταν προῖον διερευνητικῆς προσέγγισης τοῦ ἑλληνικοῦ ἔντυπου λειτουργικοῦ βιβλίου. Τὸ περιβάλλον που τὴν ἐξέθρεψε καὶ τὴν ἀνέδειξε, περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, σὲ σημαντικὸ φαινόμενο τῆς ρωσικῆς πνευματικῆς ζωῆς εἶχε σοβαρὴ ἔλλειψη γνώσεων καὶ δεξιοτήτων· σὲ μεγάλο βαθμὸ μάλιστα ὑπῆρξε καὶ συνειδητὰ ἀρνητικὸ στὴν ἐνασχόληση μὲ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα, ὑποστηρίζοντας μὲ βαθιὰ πίστη τὴν ἰδέα ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παράδοση ἔχει ὑποστῇ ἀνεπανόρθωτη φθορά.

Προκύπτει συνεπῶς τὸ εὐλόγο ἐρώτημα: τί μᾶς προσφέρει ἡ πραγματέυση τοῦ θέματος, πέρα ἀπὸ μιὰ μᾶλλον μελανὴ καταχώριση στὰ χρονικὰ τῆς δεξίωσης τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου, καὶ εἰδικὰ ἐντύπου, σὲ ξένες χῶρες;

Ἡ προτεινόμενη ἐδῶ ἀπάντηση εἶναι ἡ ἐξῆς. Πέρα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ σημαντικὴ σελίδα στὴν ἱστορία τῶν ἀμοιβαίων «εἰκότων» που ἔχει νὰ μᾶς ξεδιπλώσει ἡ πορεία τῶν ἑλληνορωσικῶν σχέσεων, ἡ ἀποτύπωση τῶν τρόπων, μὲ τοὺς ὁποίους ἡ δυσπιστία αὐτὴ ἐκφράστηκε, μᾶς μεταφέρει ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα νοοτροπιῶν, προθέσεων, ἀντιστάσεων κ.ο.κ., που βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε ἕνα ἀξιοπεριέργο κενὸ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς τυπογραφίας: τὴν καθυστέρηση 150 περίπου χρόνων, που ἡ Ρωσία —παρότι χῶρος ὁμόδοξος, μὲ ἰσχυρὲς μνημεῖα δεσμῶν μὲ τὴν «ἑλληνικὴ γῆ» καί, ἐπιπλέον, δεδομένης τῆς ραγδαίας, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀνάπτυξης τῆς ἐπικοινωνίας μὲ τὰ κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ— εἶχε σημειώσει ἀπὸ τὴ δική της πρῶτη δοκιμὴ πιεστηρίου ἔως τὴν ἐγκαθίδρυση στὰ ἐδάφη της τοῦ ἑλληνικοῦ τύπου.¹³

12. Τὸ θέμα τῆς δυσπιστίας γιὰ τὰ θρησκευτικὰ κείμενα που τυπώθηκαν σὲ δυτικὸ περιβάλλον ἐντόπισε ὁ Κ. Θ. Δημαράς, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, τ. 1, Ἀθήνα 1948, σ. 118 [= 2000, σ. 158]. Λεπτομερέστερα βλ. Τριαντάφυλλος Σκληβερίτης, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἔντυπο βιβλίον καὶ ἡ παράλληλὴ χρῆση τοῦ χειρογράφου»: Πρακτικὰ τοῦ Α' Συμποσίου *Τὸ Βιβλίον στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθήνα 1982, σ. 283-293.

13. Βλ. σχετικὰ τὴ μελέτη τοῦ Β. L. Fonkich «Μία ἀπόπειρα ἱδρύσεως ἑλληνικοῦ τυπογραφείου στὴ Μόσχα» (στὸν ὑπὸ ἔκδοση τόμο *Τὸ Ἐντυπο Ἑλληνικὸ Βιβλίον. Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου, Δελφοί, 16-20 Μαΐου 2001*) καὶ πρβ. λ.χ. μὲ τὸ οὐκρανικὸ παράδειγμα. Κατὰ τὴν ἐπισήμανση τοῦ Iaroslav Isaevych («Greek Culture in the Ukraine: 1550-1650»: *Modern Greek Studies Yearbook* 6 (1990), 108 κ.έ.), εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι στὸν

Ὅσο ἐντυπωσιακὰ πολυσέλιδη κι ἂν ὑπῆρξε ἡ παραγωγή τῶν παλαιόπιστων, τὰ ἐπιχειρήματα μὲ τὰ ὁποῖα πᾶσχισαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ διόρθωση ἦταν, ἂν συγκεντρωθοῦν σὲ ἓνα σῶμα, μᾶλλον λιγιστά, καὶ ἡ συνόψισή τους, παρόλο ποὺ οἱ γράφοντες ἦταν πολλοί, δὲν συναντᾷ ἰδιαιτέρες δυσκολίες. Σὲ μιὰ γενικὴ θεώρηση τῶν γραπτῶν τους, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι τὰ ἴδια ἐπιχειρήματα, λιγότερο ἢ περισσότερο ἀνεπτυγμένα, μὲ ποικιλία ἐπιλογῶν καὶ ἀποχωρήσεων ὕφους, ταξίδευαν ἀπὸ τὸν ἓναν συγγραφέα στὸν ἄλλον καὶ ὁ καθένας τους τὰ ἐπαναλάμβανε ξανά καὶ ξανά, μ' ἐκείνη τὴν ἀκατάβλητη ἐμμονή ποὺ κορυφώνεται παράλληλα μὲ τὴν ἀπόγνωση. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἀναφέρομαι ἀποκλειστικὰ στὴν πρώτη φάση τοῦ σχίσματος, τὸ τέλος τῆς ὁποίας σήμανε μὲ τὴ θανάτωση τῶν τεσσάρων κορυφαίων καὶ ἀμετανόητων «σχισματικῶν», τῶν πρωθιερέων Λαζάρου καὶ Ἀββακούμ, τοῦ διακόνου Θεοδώρου καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἐπιφανίου, τὸ 1682.

Ὁ Θεόδωρος, ὁ γνωστός μας πρῶην διάκονος Θεόδωρος Ἰβανόβ, ἕνας ἀπὸ τοὺς πλεόν πολυγράφους παλαιόπιστους μὲ ἰδιαίτερη, γιὰ τὸν κύκλο του, ἔφεση στὴ σπουδὴ τῶν βιβλίων,¹⁴ εἶναι ὥσως ὁ πιὸ κατάλληλος γιὰ νὰ μᾶς κατατοπίσει. Τὸ χωρίο ποὺ παρατέθηκε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐργασίας ἐμπερικλείει τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς εἰκόνας ποὺ εἶχε σχηματίσει γιὰ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία, τὰ παλαιὰ καὶ τὰ καινούρια, καὶ μιὰ μικρὴ νύξη γιὰ τὸ πῶς ἀντίστοιχα ἐβλεπε τὴν κατάστασι στὴν πατρίδα του. Τὴ νύξη αὕτὴ θὰ ἐπιχειρήσω τώρα νὰ ξεδιπλώσω σταχυολογώντας ὀρισμένες κεντρικὲς, διάσπαρτες στοὺς λαβυρινθώδεις συλλογισμοὺς του θέσεις (κυρίως ἀπὸ τὴν ἴδια ἐπιστολὴ του στὸν τσάρο, τὸ 1666), προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ μὲ μεγαλύτερη σαφήνεια σὲ τί συμφραζόμενα καὶ μὲ ποιὸν τρόπο τὸ θέμα τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων εἶχε ἐπιστρατευτεῖ στὴν ἐπιχειρηματολογία τῶν παλαιόπιστων. Γιὰ νὰ μὴ χρονοτριβήσω ξετυλίγοντας, στὸ κατόπι του, τὰ ὀρθὰ

οὐκρανικὸ κόσμο ἢ χρῆσι τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας στὴν τυπογραφία ἐμφανίζεται σχεδὸν ταυτόχρονα μὲ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐκδοτικῆς δραστηριότητος καί, παρόλο ποὺ σὲ πρώτη φάση, ὡς τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, δὲν ἀπέφερε θεαματικὰ ἀποτελέσματα, τὸ ἴδιο τὸ γεγονός εἶχε οὐσιαστικὴ βαρύτητα γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τοῦ χώρου.

14. Ὁ ἐκδότης τῶν «Πηγῶν τοῦ σχίσματος» N. Subbotin, κάθε ἄλλο παρὰ φιλικὰ διακείμενος πρὸς τοὺς παλαιόπιστους, ἀναγνώριζε ὅτι ἡ μεγάλη ἐκτίμησι τῆς ὁποίας ὁ Θεόδωρος ἔχαιρε ἀνάμεσα στοὺς ὁμοϊδεάτες του, ὡς φιλόπονος καὶ πολυμαθὴς μελετητῆς τῶν βιβλίων, πράγματι εἶχε σοβαρὰς βάσεις. Βλ. *MdIR*, τ. 6, σ. V-VI. Πρβ. καὶ τίς καθ' ὅλα σύμφωνες ἐκτιμήσεις τῆς σύγχρονης ἐρευνήτριας M. B. Pliukhanova στὸν πρόλογό τῆς ἀνθολογίας ἔργων τῶν «κρατουμένων τοῦ Πουστοζιόρσκ»: *Pustoziorskaja proza* (ἐπιλογὴ, πρόλογος, σχόλια M. B. Pliukhanova), Μόσχα 1989, σ. 24, 28, 30-32.

και έσφαλμένα έδάφια, θά αποφύγω τήν πλήρη αναπαραγωγή τών παραδειγμάτων και θά επικεντρωθώ στα συμπεράσματα, με έλάχιστες δειγματοληπτικές αναφορές στις εξεταζόμενες γραφές.

Οι άπόψεις του Ίβανόβ για τά ρωσικά βιβλία αντικατοπτρίζουν τó ίδιο, τυπικό για τήν παραδοσιακή αντίληψη, σχήμα: παλαιά = έγκυρα / καινούρια = άλλωιωμένα.

Τά παλαιά βιβλία τών Ρώσων είναι καλά και αξιόπιστα και τó καταδεικνύουν περίτρανα τά έξής δύο επιχειρήματα: α) τά λειτουργικά τών Ρώσων είναι μεταφρασμένα άπό τά παλαιά έλληνικά χειρόγραφα, «όχι άπό τίποτα μορντβίνικα ή τσερεμίσικα»,¹⁵ ούτε και άπό τά λατινικά· μεταφράστηκαν δέ τόν «καλό καιρό», πολλά χρόνια πριν άπό τήν «Αλωση τής Βασιλεύουσας και τήν καταστροφή τών έλληνικών βιβλίων άπό τούς Λατίνους· β) βάσει αúτων τών βιβλίων λειτουργούσαν οι σεβασμιώτατοι μητροπολίτες και οι λοιποί ρώσοι άρχιερείς, πριν ιδρυθεί τó πατριαρχείο Μόσχας, και έπειτα οι πέντε ρώσοι πατριάρχες [Ίώβ, Έρμογένης, Φιλάρετος, Ίωάσαφ, Ίωσήφ], καθώς και όλοι οι άρχιερείς και ιερείς τής ρωσικής γής, και τά βιβλία αúτά τά διατήρησαν χωρίς τήν παραμικρή άλλοίωση, και στο διάστημα αúτό [πρόκειται προφανώς για τήν μετά τήν «Αλωση περίοδο»] έλαμψε ή ευσέβεια στη ρωσική γή, αναδεικνύοντας πολλούς ένάρετους άνδρες, άγιους και θαυματουργούς.¹⁶

Τό ίδιο ισχύει και για παλαιά έντυπα βιβλία τών Ρώσων που άρχισαν νά τυπώνονται έπί του ευσεβέστατου τσάρου Ίβάν Βασίλιεβιτς.¹⁷ «Δύο φορές, αúθέντη, γράφει ό Ίβανόβ, είχε γίνει ή θεώρηση τών παλαιών [ρω-

15. Έννοούνται οι Μορντβίνοι και Τσερεμίσοι, μη σλαβικές φυλές έγκατεστημένες στα έδάφη τής ευρωπαϊκής Ρωσίας. Έν παρόδω σημειώνω ότι ή συγκεκριμένη έπιλογή, σέ ένα σχήμα λόγου που στόχο έχει τήν έμφαντική αναφορά σέ άπολίτιστους λαούς, ίσως κρύβει ένα αίχμηρό ύπονούμενο κατά του Νίκωνα. Ό περιβόητος πατριάρχης Μόσχας είχε γεννηθεί σέ ένα χωριό άνατολικά τής πόλης Νίζνι Νόβγκοροντ, όπου του ρωσικού πληθυσμού ύπερτερούσαν πλέον άλλα, έτερογενή φύλα και κατά πρώτο λόγο αúτά τά δύο. Η καταγωγή του αúτη είχε δώσει τροφή για πολλά σχόλια, με προφανή ύποτιμητική πρόθεση, που τόν έφεραν άλλοτε κατά τó ήμισυ Μορντβίνο (Pliukhanova, ό.π., σ. 17) κι άλλοτε με πατέρα Τσερεμίσο και μάνα Ρωσίδα ή και Τατάρα (βλ. Ό Βίος του πρωτόπαππα Άββακούμ. Άπόδοση, πρόλογος και σχόλια Μήτσου Άλεξανδρόπουλου, Αθήνα 1976, σ. 16). Πρόκειται για έναν κοινό τόπο στα κείμενα τών παλαιόπιστων που, όσο γνωρίζω, δέν έχει επισημανθεί άπό τούς ειδικούς.

16. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ό.π., σ. 437.

17. Η πρώτη χρονολογημένη έκδοση τής Μόσχας ήταν ό περίφημος Άπόστολος του Ίβάν Φιόντοροβ (1564).

σικῶν] λειτουργικῶν: μία φορά ἐπὶ τοῦ προπάππου¹⁸ σου, τοῦ τσάρου [...] Ἰβάν Βασιλιεβιτς, καὶ τοῦ μητροπολίτη Μακκαρίου, καὶ δεύτερη, στὰ χρόνια τῆς δικῆς σου πλέον βασιλείας, ἐπὶ τοῦ πατριάρχῃ Ἰωσήφ καὶ πάσης τῆς ἱερᾶς συνόδου [...], καὶ κανένα ἐλάττωμα δὲν βρῆκαν, [τόσο σοβαρὸ] ὥστε νὰ πρέπει νὰ τὰ ἀπορρίψουν.¹⁹ [...] Ἐνῶ τώρα, αὐθέντη, ἔξι ἐκδόσεις τοῦ Λειτουργικοῦ ἔχουν βγεῖ, ἐπὶ τοῦ ἰδίου πατριάρχῃ, καὶ ὅλες μεταξὺ τους δὲν συμφωνοῦν.²⁰ «Κι ἂν νομίζουν ὅτι διορθώνουν, αὐθέντη, [δὲν διορθώνουν] παρὰ διαστρεβλώνουν, ὑποσκάπτουν καὶ λεηλατοῦν τὸν πλοῦτο τῆς ἐκκλησίας».²¹ «Τὸ ἀλληλούια, αὐθέντη, ἐκεῖνοι ὑποστηρίζουν: νὰ λέγεται τρεῖς φορές καὶ ἀκολούθως δόξα σοι Κύριε. Κι ἐμᾶς ποὺ διαφωνοῦμε, κρατώντας τὴν παράδοση τῶν πατέρων μας, μᾶς βασανίζουν καὶ μᾶς ρίχνουν στὰ μπουντρούμια. Οἱ ἴδιοι ὅμως σὲ ὅλα τὰ καινούρια βιβλία, τὰ Ψαλτήρια τὰ Ἑρμηνευμένα, τὰ Εἰρηολόγια, τὰ Τριώδια καὶ τὰ Ὡρολόγια, τὸ ἔβαλαν ἀλληλούια, ἀλληλούια, δόξα σοι Κύριε, ἐνῶ στὴ δεύτερη ἐκδοση τοῦ καινούριου Τριωδίου ξεθάρρεψαν καὶ τὸ ἔγραψαν πιά τρεῖς φορές».²² «Καὶ τώρα πιά, αὐθέντη, σὲ ὅλα τὰ βιβλία οὔτε μία λεξούλα δὲν ἔχουν ἀφήσει χωρὶς νὰ τὴν πειράξουν ἢ νὰ τῆς ἀλλάξουν θέση. Κι ὅλα εἰς μάτην, κανένα ἀμάρτημα δὲν βρῆκαν, μόνο διαβάλλουν τὰ σεπτὰ βιβλία καὶ σπέρνουν διχόνοιες στὸ λαό. Ὅπου ἦταν ἐκκλησία βάζουν ναός, κι ὅπου ναός – ἐκκλησία [...]».²³ «Καὶ σ' ὅλα τὰ καινούρια βιβλία ἔσπειραν παντοῦ, σὲ κάθε

18. Προφανῆς ἀνακρίβεια, «ποιητικὴ ἀδεία»: ἐννοεῖται «τοῦ προ-προ-προκατόχου σου», καθὼς ἡ δυναστεία τῶν Ρομάνοβ, τῆς ὁποίας δεύτερος ἐστεμμένος ἦταν ὁ Ἀλέξιος, ἀποτελέσει ἓνα καινούριο ξεκίνημα, μετὰ τὸν ἀφανισμό τῆς παλαιᾶς δυναστείας τῶν (Ρουρικιδῶν), προτελευταῖος ἐκπρόσωπος τῶν ὁποίων ἦταν ὁ μνημονεύμενος Ἰβάν Δ' ὁ Τρομερός.

19. Ἐννοοῦνται ἡ μεγάλη «Σύνοδος τῶν 100 κεφαλαίων» (1551) ποὺ εἶχε κωδικοποιήσει καὶ ἐπικυρώσει τὴς ἰδιομορφίες τῆς ρωσικῆς λειτουργικῆς πρακτικῆς καὶ ἡ σύνοδος τοῦ 1649, ὅπου ἐπικυρώθηκε ἡ καθιερωμένη στὴ Ρωσία πολυφωνία. (Δύο χρόνια ἀργότερα, ἔπειτα ἀπὸ ἐπικοινωνία μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχῃ Παρθένιο, ἡ ἀπόφαση αὐτὴ ἀναιρέθηκε καὶ καθιερώθηκε ἡ μονοφωνία, πράγμα τὸ ὁποῖο ὁ Θεόδωρος ἀσφαλῶς γνώριζε, ἀλλὰ προτίμησε νὰ ἀποσιωπήσει.) Βλ. Λασκαρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὁ.π., σ. 314-317 καὶ 75-81 ἀντίστοιχα, ἂν καὶ ὀφείλω νὰ παρατηρήσω ὅτι σὲ ἀρκετὰ σημεῖα οἱ ἐκτιμήσεις τοῦ μελετητῆ εἶναι χρωματισμένες ἀπὸ πρόδηλη ἐμπάθεια. Γιὰ τὸ θέμα πολυφωνία – μονοφωνία βλ. εἰδικότερα τὴς ἐπιστημάνσεις τοῦ Uspenskij, «Raskol», ὁ.π., σ. 502-504.

20. *MdIR*, τ. 6, σ. 25.

21. Ὁ.π., σ. 22.

22. Ὁ.π., σ. 38.

23. Ὁ.π., σ. 37.

στίχο, στὰ τροπάρια καὶ τὶς προσευχές: Ἰησοῦς, Ἰησοῦς, Ἰησοῦς —προσθέτοντας τὸ γράμμα η [...] καὶ ἡ ἄθρη αὐτὴ ἐρμηνεῖα βγάζει ἴσο τὸν Χριστὸ μὲ τὸν Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ [...].²⁴ «Ἐνῶ ἐμεῖς, [...] ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ὀφείλουμε νὰ πηγαίνουμε στὸ θάνατο γιὰ τὸ ἓνα καὶ μόνο ἄλφα».²⁵

Τὰ περὶ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνο ἄλφα δὲν ἦταν λόγια ποὺ ἀποσκοποῦσαν, ἀπλῶς, στὸν ἐντυπωσιασμό. Τὸ 1666 ὁ Ἰβανὸβ ἦταν ἥδη ὑπὸ διωγμὸν, μαζὶ μὲ τοὺς ὁμοϊδεάτες του. Στὴ συνέχεια πέρασαν ὅλοι ἀπὸ ἐπάλληλες σκληρὲς δοκιμασίες καὶ βασανιστήρια²⁶ καὶ τὸ 1682, ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε, οἱ τέσσερις ἀνυποχώρητοι ἀντίπαλοι τῶν μεταρρυθμίσεων ἔδωσαν τὴν ὕστατη ἀπόδειξη τῆς πίστεως τους στὶς παλιὲς παραδόσεις μὲ τὸ μαρτυρικὸ τέλος τους στὴν πυρὰ στὴ ρωσικὴ πόλη Πουστοζιόρκ.

«Νὰ πηγαίνουμε στὸ θάνατο γιὰ ἓνα γράμμα» θὰ μπορούσε νὰ διαβαστεῖ αὐτὴ ἡ δήλωση. Τὸ ἄλφα τοῦ Ἰβανὸβ δὲν ἦταν ὥστόσο ἓνα τυχαῖο γράμμα, ἀλλὰ ὁ ρωσικὸς ἐναντιωματικὸς σύνδεσμος «α» ποὺ ἀπαλειφθῆκε ἀπὸ τὸ Σύμβολο τῆς πίστεως, ὅπου στὴν παλιὰ ἐκδοχὴ παρεμβαιόταν ἀνάμεσα στὸ «γεννηθέντα» καὶ τὸ «οὐ ποιηθέντα» μὲ τὴν ἔννοια («καὶ ὄχι») (*rojdenna, a ne sotboreнна*), ἐνῶ στὴ νέα ἀπαλειφθῆκε γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ πλήρης ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἐλληνικὴ γραφή. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει πόσο ἐντονη ἦταν ἡ προσοχὴ τῶν παλαιόπιστων στὴν κάθε λεπτομέρεια τῆς διόρθωσης.²⁷

24. *MdIR*, τ. 6, σ. 31-32.

25. "Ο.π., σ. 188-189.

26. Πρβ. τὸν περίφημο *Βίο* τοῦ πρωτόπαππα Ἀββακούμ (βλ. πὺλ πάνω, σημ. 15). "Ὅσο γιὰ τὸν Θεόδωρο, τὸ μαρτύριό του ἦταν ἐπίσης καὶ παρατεταμένο καὶ δυσβάσταχτο. Βλ. λ.χ. τὰ ὅσα σημειώνει ὁ ἴδιος στὸ περιθώριο τῆς ἐξιστόρησης τῶν βιβλιογραφικῶν του ἀναζητήσεων: «Ὅλα αὐτὰ [τὰ βιβλία] τὰ εἶδα ὁ ἴδιος καὶ τὰ διάβασα καί, μάρτυς μου ὁ Θεός, δὲν ψεύδομαι. Γιὰ τὸ λόγον αὐτὸν ἄρχισαν καὶ τὰ βάσανα καὶ ἔτρεξε τὸ αἷμα μου: γιὰτὶ ἔδωσα δύο φορές τὴ γλώσσα μου νὰ μοῦ τὴν κόψει ὁ τσάρος Ἀλέξιος Μιχαήλοβιτς καὶ τὸ χέρι νὰ μοῦ τὸ ἀποκόψουν γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν δακτύλων στὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ τοῦ Κυρίου καὶ γιὰ τοὺς λοιποὺς κανόνες τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν, τοὺς ὁποίους ἐνδελεχῶς ἐρεῦνησα καὶ ἐπιμελῶς ἐξακρίβωσα» (*Kapteen, Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 455).

27. Ἡ εἰς βῆθος ἀξιολόγηση τῶν ἐπιχειρημάτων ξεφεύγει κατὰ πολὺ ἀπὸ τοὺς στόχους τῆς παρούσας ἐργασίας (καὶ ἀπὸ τὶς ἀρμοδιότητες τῆς γράφουσας). "Ὡς σημειωθεῖ ὥστόσο, στὸ περιθώριο, ὅτι ὁ Uspenskij, ἰδιαίτερα ἀποτελεσματικὸς στὴν ἀπομυθοποίηση καθιερωμένων παραστάσεων, ὅπως λ.χ. τῶν περὶ τυφλῆς προσήλωσης τῶν παλαιόπιστων στὸ ἀπαράσάλευτο τῶν παλαιῶν γραφῶν, ἔδωσε καὶ μία ἄλλη, γλωσσολογικὴ ἐρμηνεία τῆς ὀργισμένης ἀντίδρασης στὴ συγκεκριμένη ἐπέμβαση: οἱ ἀντίπαλοι τῆς διόρθωσης θεωροῦσαν ὅτι, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς σλαβικῆς γλώσσας, ἡ ἀπουσία συνδέσμου σὲ ἓνα τέτοιο συντακτικὸ σχῆμα ὑποδηλώνει τὴν ἀνιση ἀξία τῶν δύο παρα-

Ἀναφέρθηκε προηγουμένως ὅτι ὁ Θεόδωρος εἶχε διακριθεῖ ἀνάμεσα στοὺς ὁμοϊδεάτες του ὡς ἰδιαίτερα διερευνητικὸς μελετητῆς τῶν βιβλίων. Ὅπως ἔγραφε ὁ ἴδιος, ὅσο «ἐκεῖνος ὁ πλάνος [Νίκων] ὑποδείκνυε καὶ μνημόνευε τὰ περιγαμηνὰ ρωσικὰ βιβλία καὶ τὰ ἑλληνικὰ — ὅτι δηλαδὴ μὲν αὐτὰ παρέβαλε καὶ ἀπὸ αὐτὰ μετέφρασε τὸ νέο Σύμβολο [τῆς πίστεως] καὶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα τὰ νεοεισαχθέντα δόγματα του — ἐγώ, ὁ ἀμαρτωλὸς διάκονος, ἐμόχθησα πολὺ, ἔψαξα καὶ διάβασα πολλὰ παλαιὰ περιγαμηνὰ βιβλία καὶ ἔτρεξα στὰ χνάρια τοῦ Νίκωνα σὰν τὸ σκύλο πίσω ἀπὸ τὸ λύκο καὶ τὴν πονηρὴ ἄλεπού». ²⁸ Τὰ γραπτὰ τοῦ Θεόδωρου δείχνουν πὼς ἡ προσπάθεια ποὺ καταβλήθηκε ἦταν πράγματι μεγάλη. Καὶ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, μολονότι πάντα ἐμφανίζεται ὡς παθιασμένος ὑπερασπιστῆς τῆς «παλαιᾶς τάξης» καὶ τῶν ρωσικῶν βιβλίων, δὲν διστάζει, μερικὲς φορὲς τουλάχιστον, νὰ ἀναγνωρίσει ὅτι καὶ αὐτὰ δὲν στεροῦνται σφαλμάτων: «ὅπου ἔβρισκα χειρόγραφα, διάβαζα καὶ διάβασα πολλὰ — πολλές οἱ ἀλλοιώσεις: σὲ ἕνα ἔτσι καὶ στὸ ἄλλο ἄλλιῶς περὶ τοῦ Ἀγίου Πνεύματος». Ὅπως εἶχε παρατηρήσει ὁ Kapterev, ἡ παραδοχὴ τῶν ἐλαττωμάτων τῆς ρωσικῆς παράδοσης εἶχε προκαλέσει ἀκόμα καὶ προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς παλαιόπιστους. Ὁ Ἀββακούμ, λ.χ., τὸν κατηγοροῦσε: «κακίζεις τὰ παλαιὰ βιβλία καὶ μοῦ λές ὅτι πρέπει νὰ τὰ διορθώσω, ἐνῶ ἐγὼ βασανίζομαι γι' αὐτὰ ἀπὸ τοὺς νικωνιανούς πολὺ καιρὸ πρὶν ἀπὸ σένα». Ἡ ἀποψη τοῦ Ἰβανόβ γιὰ τὸν ἔλεγχον — ὅτι καλὸ εἶναι νὰ γίνεται — ἀπέχει, βέβαια, κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἀντιλήψιν τῶν μεταρρυθμιστῶν, πράγμα ποὺ καὶ ὁ ἴδιος φρόντισε νὰ διασαφηνίσει: «Δὲν εἶναι περίεργο ὅτι καὶ στὰ παλαιὰ βιβλία μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν, καὶ ὑπάρχουν λάθη, ἀπὸ ἀβλεψία, καὶ αὐτὰ ἐξετάζονται [...] καὶ ἔπειτα διορθώνονται ἀπὸ τοὺς ἐπιτήδεις». Ἄλλο ἢ ἀβλεψία καὶ ἄλλο ἢ διαστρέβλωση καὶ ἡ ἀντικατάσταση βιβλίων καὶ ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Γιὰ μία παραδρομὴ ἢ μία λαθεμένη λέξις δὲν ἀρμόζει νὰ λογομαχοῦμε, οὔτε καὶ νὰ στεκόμαστε σ' αὐτά, γιὰ τὴ διαστρέβλωση ὅμως τῶν παλαιῶν βιβλίων καὶ τὴν ἀλλαγὴ στὰ ὀρθὰ δόγματα ὁ κάθε χριστιανὸς ὀφείλει καὶ νὰ μαρτυρήσει καὶ νὰ λάβει τὸ θάνατον». ²⁹

τεταγμένων μερῶν, τὸ ἕνα δηλαδὴ νὰ ἐμφανίζεται ὡς ἐξαχρημένο ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὴν ἀπάληψιν τοῦ συνδέσμου, ἐπομένως, τὴν ἀντιλαμβάνονταν ὡς μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλοίωση νοημάτων, ἄκρως ἐπικίνδυνον ἐφόσον ἀφοροῦσε ἕνα τόσο σημαντικὸ κείμενο. Βλ. Uspenskij, «Raskol», ὁ.π., σ. 480 καὶ 580, σημ. 9.

28. Βλ. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 455.

29. Ὁ.π., σ. 481-482.

Σε αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα ὁ ρόλος τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων —καὶ εἰδικὰ τῶν ἔντυπων— ὡς πηγῆς ὅλων τῶν κακῶν ποὺ ἐπληξαν τὴ ρωσικὴ ἐκκλησίᾳ περιγράφεται μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα: «Τὰ σημερινὰ βιβλία, αὐτὰ ποὺ ἔστειλε ὁ Νίκων νὰ τὰ ἀγοράσουν στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα τώρα ἐδῶ μεταφράζουν, λογιζόνται γιὰ ἐλληνικά, ἀλλὰ τυπώνονται ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἀρνητῆ τοῦ Θεοῦ πάπα τῆς Ρώμης σὲ τρεῖς πόλεις, τὴ Ρώμη, τὸ Παρίσι καὶ τὴ Βενετία, στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, ἀλλὰ ὅχι σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ εὐσέβεια. Καὶ τὰ ἀγοράζουν τὰ βιβλία αὐτὰ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ἀνάγκη, γιατί στὴ χώρα τους δὲν ἔχουν δικό τους τύπο —τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος ὁ Γραικὸς στὸν μεγάλο ἡγεμόνα Βασίλειο— τὰ δὲ παλαιὰ βιβλία τοὺς τὰ πῆραν οἱ ἀποστάτες οἱ Λατίνοι κι ἀφοῦ τὰ μετέφρασαν στὴ γλῶσσα τους, τὰ ἔκαψαν, κι ἀπὸ τὴ δική τους γλῶσσα τώρα στὰ ἐλληνικά ὅπως θέλουν ἔτσι καὶ βάζουν. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο, αὐθέντη, τὰ σημερινὰ μὲ τὰ παλαιὰ δὲν συμφωνοῦν, μεγάλῃ ἢ σύγχυση. Τὰ παλαιὰ, αὐθέντη, εἶναι ὀρθὰ καὶ δὲν θέλουν διόρθωση ἀπὸ μεθυσμένους φιλοσόφους [...] Καμία πλάνη ἢ φθορὰ δὲν ἔχουν, αὐθέντη, τὰ παλαιὰ βιβλία, τὰ δὲ καινούρια τὰ τρέμουμε: τὰ πάντα ἐκεῖ μέσα εἶναι στρεβλὰ καὶ ἀλλοιωμένα.»³⁰

Τὸ ὁρόσημο τῆς ἑναρξῆς τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας —μετὰ τὴν Ἀλωση τῆς Βασιλεύουσας καὶ ἀποκλειστικὰ σὲ ἐχθρικά ἐδάφη— ἔδωσε τὴ διέξοδο σὲ σειρὰ δύσκολων ζητημάτων ποὺ οἱ παλαιόπιστοι εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀρνούμενοι τὴ χρῆση ἐλληνικῶν προτύπων. Τὰ δύο κυριότερα τὰ ἀνιχνεύουμε στὸ χωρίο μὲ τὸ ὁποῖο ξεκινήσαμε: α) πῶς ἀποκρούει κανεὶς τὸν ἔλεγχο τῶν ρωσικῶν βιβλίων βάσει τῶν ἐλληνικῶν, «ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ τὰ δικά μας, τὰ ρωσικά, εἶναι μεταφρασμένα», καὶ β) πῶς, διαπιστώνοντας ἀνεπανόρθωτες φθορὲς στὴ σύγχρονη κατάσταση τῆς Ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐξηγήσει τὴ διατήρηση ὀρισμένων ἀμόλυτων ἐστιῶν, καθὼς καὶ τὴν ἐμφάνιση προσερχόμενων ἀπὸ τὸ «διεφθαρμένο» αὐτὸ περιβάλλον ἀνθρώπων ποὺ, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, εἶναι οἱ φωτεινοὶ φάροι τῆς ὀρθόδοξης πίστεως. Σ' αὐτὰ ἃς προσθέσουμε καὶ τὴ σοβαρότατη «τεχνική» δυσκολία, τὴν ἀγνοία τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ «κενὸ» ὁ Ἰβανὸβ φροντίζει νὰ τὸ συγκαλύπτει μὲ ἀρκετὰ ἐπιδέξιο τρόπο:

Μὲ τὴν πρώτη ματιὰ στίς συνήθως σχοινοτενεῖς («βιβλιογραφικὲς») σημειώσεις του μπορεῖ νὰ φανεῖ ὅτι ἐμπεριέχουν οὐσιαστικὲς ἀναφορὲς στὴν ἐλληνικὴ γραμματεία· ἡ ἐντύπωση αὐτὴ εἶναι ὥστόσο ἀπατηλὴ. Ἡ ἔκφρα-

30. *MdIR*, τ. 6, σ. 41-42.

ση «ἐλληνικά βιβλία») ἀπαντᾷ κατὰ κανόνα στὴν ἀρχὴ ἐνὸς τέτοιου κειμένου, στὸ πλαίσιο καυστικῶν σχολίων γιὰ τὸν Νίκωνα ἢ τοὺς διορθωτές του, καὶ ἀφορᾷ τὴ δική τους δραστηριότητα ἢ μᾶλλον τοὺς ἰσχυρισμούς. Ἀκολούθως, στὸ κατεξοχὴν «κατηγορητήριο» ποὺ καλεῖται νὰ καταδείξει τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὰ ψεύδη τῶν μεταρρυθμιστῶν μὲ συγκριτικὲς ἀναφορὲς σὲ «καλὰ» καὶ «κακὰ» βιβλία ἢ μνεία τῶν ἐλληνικῶν πηγῶν εἴτε δὲν ἐμφανίζεται πλέον καθόλου καὶ ἐκτοπίζεται ἀπὸ ἀοριστίες καὶ ἀλυσιδωτὲς ἀναφορὲς ἀποκλειστικὰ σὲ ρωσικὰ καὶ ἄλλα σλαβικὰ κείμενα,³¹ εἴτε ἐντέχνως ἐμπλέκεται σὲ σχήματα ποὺ μνημονεύουν μὲν τὰ «ἐλληνικά βιβλία», ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα ὁ λόγος γίνεται πάλι γιὰ ρωσικὲς/σλαβικὲς μεταφράσεις. Ἀναφερόμενος λ.χ. στὸ «καινούριο» ἐλληνικὸ Λειτουργικὸ [ἐντυπο Εὐχολόγιο³²] ποὺ χρησίμευσε γιὰ τὴ διόρθωση, γράφει ὅτι εἶναι παρεφθαρμένο. Ὡς παράδειγμα φέρνει ἓνα ἐδάφιο ποὺ ἀπαλείφθηκε στὶς πρῶτες καινούριες ἐκδόσεις τῆς Μόσχας, μὲ τὴ ρητὴ διευκρίνιση τῶν διορθωτῶν ὅτι δὲν ὑπάρχει στὸ ἐλληνικὸ πρότυπο. «Ἐνῶ στὰ βιβλία ποὺ εἶχαν μεταφραστεῖ τὸν παλιὸ καιρὸ ὁ στίχος αὐτὸς ὑπῆρχε, σὲ ὅλα τὰ λειτουργικά, καὶ στὸ ἐλληνικὸ ὑπῆρχε, σ' ἐκεῖνο ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ παλαιὰ βιβλία εἶχαν μεταφραστεῖ, καὶ στὴ μετάφραση τοῦ Κυπριανοῦ [μητροπολίτη Μόσχας] ὑπῆρχε. Καὶ στὶς ἐπόμενες ἐκδόσεις τὸν ξαναβάλανε αὐτὸν τὸ στίχο [...] καὶ παρέπεμψαν γι' αὐτὸ στὴν ἐρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας τοῦ ἱερέα Ἰωάννη Ναθανάηλ, ἀπὸ τὸ βιβλίον «Σκριζάλ» ποὺ κι αὐτὸ τώρα μεταφράστηκε³³ [...] Ἀπὸ αὐτά, αὐθέντη, γίνεται φανερό ὅτι τὸ Λειτουργικόν, ἀπὸ τὸ ὁποῖο τὰ δικά μας τὰ τωρινὰ μεταφρασθήκανε, εἶναι στρεβλὸ καὶ δὲν συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐλληνικὴ παράδοση.»³⁴

Στιγματίζοντας τὰ ἐλληνικά ἐντυπα, τὶς «βδελυρὲς λατινοελληνικὲς ἐκδόσεις» ποὺ ἀγοράστηκαν ἀπὸ τὸν Νίκωνα ἔναντι πολλῶν χιλιάδων ἀργυ-

31. Ὅπως στὴ συνέχεια ἐνὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω χωρία (βλ. σημ. 28), ἀμέσως μετὰ τὴν παρομοίωση μὲ τὸ σκύλο καὶ τὸ λύκο: «... καὶ παντοῦ τὸν βοῶντα [...] νὰ ψεύδεται: γιατί σὲ ὅλα τὰ παλαιὰ βιβλία τὸ σύμβολο τῆς πίστεως μένει ὅπως ἦταν, καὶ στὰ πρῶτα ἐντυπα βιβλία τῆς Μόσχας, καὶ σὲ ἄλλες χώρες αὐτὸ συμβαίνει μέχρι σήμερα. Παντοῦ τὸ σύμβολο τῆς πίστεως εἶναι ὁρθόν, δηλαδή [...]. Τὰ ἴδια καὶ σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔχω δεῖ, γραμμένα πρὶν ἀπὸ 400 καὶ 500 χρόνια. Καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐντυπα, λέξη-λέξη, τὰ ἴδια —καὶ στοῦ Κιέβου, καὶ στὰ σερβικά, καὶ στὰ βουλγαρικά, καὶ στοῦ Ὀστρόγκ, ὅπου τυπώθηκαν οἱ παλιὲς ἐκδόσεις τῆς Βίβλου». Βλ. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὅ.π., σ. 455.

32. Βλ. πρὸ πάντων, σημ. 11.

33. Γιὰ τὴν ἐκδόση αὐτὴ βλ. Λασκαρίδης, Ἀρσένιος ὁ Γραικός, ὅ.π., σ. 204-213.

34. Kapterev, *Nikon i Aleksej*, ὅ.π., σ. 456.

ρίων και έφεραν τή μέγιστη συμφορά σέ όλη τή ρωσική γῆ,³⁵ οί παλαιόπιστοι εἶχαν διαμορφώσει ἕνα βολικό σχῆμα πού τοὺς ἐξασφάλιζε μιὰ φαινομενικά στέρεη βάση γιὰ τὸν ἀντιρρητικό τους λόγο, ἀφήνοντας ὥστόσο καὶ τὰ περιθώρια γιὰ τοὺς ἀπαραίτητους ἐλιγμούς. Ἔτσι, λ.χ., ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση εἰδικότερων ἐπιχειρημάτων, οἱ ὁπαδοὶ τῆς «παλαιᾶς πίστεως» εἶχαν τὴν εὐχέρεια νὰ ἀνακυκλώνουν τίς ιδέες τους γιὰ τὴν κατὰ-πτώση τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς,³⁶ ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν ὀλοσχερή καταστροφή, ἐξαιρώντας, κατὰ περίπτωση, κάποιους μεμονωμένους ἐνάρετους Ἕλληνες (ὅπως οἱ πατριάρχες Ἱερεμίας Κωνσταντινουπόλεως, Θεοφάνης καὶ Παῖσιος Ἱεροσολύμων κ.ἄ.) ἢ καὶ ὁλόκληρες ὁμάδες. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς «ἐξαιρετέους» λίγες σελίδες παρακάτω τοὺς βρίσκουμε κατηγορούμενους. Εἶδαμε, λ.χ., στὸ πρῶτο χωρίο ὅτι ὁ Ἰβανὸβ ξεχώριζε τοὺς Ἀγιορεῖτες γιὰ τὴν προσήλωση στὰ ὀρθὰ βιβλία. Ὁ ἴδιος ὅμως, σὲ ἄλλα συμφραζόμενα, τοὺς κατακρίνει δριμύτατα ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἀποστάτησαν καὶ ἀπὸ φθόνο ἔκαψαν τὰ «καλὰ» ρωσικὰ βιβλία πού βρέθηκαν στὸ Ἅγιον Ὄρος. Τὸ περιστάτικό, στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται, ἔγινε εὐρύτατα γνωστὸ στὴ Ρωσία χάρις στὴν ἀφήγηση τοῦ διάσημου Ἀρσενίου Σουχάνοβ, ρώσου ἀπεσταλμένου στὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ τὴ συλλογὴ βιβλίων³⁷ —καί, φυσικά, γνώρισε ἰδιαιτέρη ἀπήχηση στοὺς κύκλους τῶν παλαιόπιστων, μεταφραζόμενο σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ πλέον διαδεδομένα ἐπιχειρήματά τους κατὰ τοῦ σύγχρονου ἐλληνικοῦ κόσμου. Γιὰ παράδειγμα, σὲ μία ἀπὸ τίς σχετικὲς ἀναφορὲς τοῦ Ἰβανὸβ, ὅπου εἰδικὴ βαρύτητα δίνεται στὴ συνομιλία τοῦ Σουχάνοβ μὲ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Παῖσιο γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα, ὁ δεῦτερος φέρεται νὰ ἀπαντᾷ τὰ ἐξῆς: «Κακῶς ἔπραξαν οἱ γέροντες τοῦ Ἀθῶνα! Ποιὸς ὁ λόγος νὰ παραδίδονται στὴν πυρὰ τὰ ὀρθόδοξα βιβλία; [...] Ἐδῶ σ' ἐμᾶς, ἀκόμα καὶ τὰ αἵρετικά βιβλία ζοῦν —τὰ ἐξερχόμενα ἀπὸ τὴ Ρώμη, τὸ Πα-

35. Kaptelev, ὁ.π., σ. 458.

36. «Μὰ στοὺς Ἕλληνες, αὐθέντη-τσάρε, γράφει ὁ Θεόδωρος, ἡ εὐσέβεια ἔχει ὑποστῆ πολλὴ μεγάλη φθορά ἀπὸ τοὺς διωγμοὺς τῶν ἀπίστων καὶ ἀπὸ τοὺς κατατρεγμοὺς τῶν αἵρετικῶν: τοὺς ἔχουν στριμώξει, ὅπως οἱ λύκοι τὰ πρόβατα —ἴσα πού ἀναπνεύουν!»: *MdIR*, τ. 6, σ. 34.

37. Γιὰ τὸν Σουχάνοβ, τὰ ταξίδια, τὰ γραπτά του καὶ τίς ἐντυπώσεις πού ἀποκόμισε καὶ διέδωσε στὴν πατρίδα του σχετικὰ μὲ τὴ σύγχρονη κατάσταση τῆς (ἐλληνικῆς πίστεως) βλ. S. Belokurov, *Arsenij Sukhanov*, τ. 1-2, Μόσχα 1891-1893· γιὰ τὸ συγκεκριμένο περιστάτικό βλ. συνοπτικὰ Kaptelev, *Nikon i Aleksej*, ὁ.π., σ. 444-445, σημ. 2, καὶ πιδ ἀναλυτικὰ τοῦ ἰδίου, *Kharakter otnoshenij Rossii k pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletijakh*, Sergijev Posad 21914, σ. 432-437.

ρίσι καὶ τῇ Βενετία, αὐθέντη, τονίζει ἐντὸς παρενθέσεων ὁ Θεόδωρος— καὶ ἐμεῖς δὲν τὰ καῖμε, μὰ ὅπου βροῦμε κάτι τὸ αἵρετικὸ τὸ μουτζουρώνουμε, καὶ βάσει αὐτῶν τελοῦμε τὴ λειτουργία». ³⁸

Τὸ τελευταῖο θέμα, στὸ ὁποῖο θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ, εἶναι ἡ προέλευση τῶν πληροφοριῶν γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων. Οἱ ἐπιστημάνσεις τοῦ Kapterev —ὅτι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἐνημέρωση γιὰ τὰ δεινὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς στὶς τουρκοκρατούμενες περιοχὲς (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὅσων ἀφοροῦσαν τὶς περιπέτειες τῶν ἐντυπων λειτουργικῶν βιβλίων) μεταγρίστηκε στὴ Ρωσία ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ὁρθόδοξης Ἀνατολῆς ³⁹— βρῆκαν ἀπόλυτὴ ἐπιβεβαίωση στὴ μετέπειτα βιβλιογραφία. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ, ⁴⁰ ἃς σταθοῦμε ὅμως σὲ ἓνα, ποὺ ὑπῆρξε καὶ ἐξαιρετικὰ προσφιλὲς στοὺς ρώσους παλαιόπιστους. Τὸ μνημονεύσαμε ἤδη καὶ πρὶ πάντων: «τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος».

Ἡ N. V. Sinitsyna, διακεκριμένη ἐρευνήτρια τοῦ ἔργου τοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (καὶ ὅχι μόνον), ἔχει διαπιστώσει ὅτι ἓνας κύκλος διηγήσεων γιὰ τὴ μοῖρα τῶν ἐλληνικῶν βιβλίων μετὰ τὴν Ἀλωση, ποὺ ἀποθησαυρίστηκε στὰ ρωσικὰ γράμματα, ἀνάγεται σὲ προφορικὴ ἀφήγηση (ἢ καὶ ἀφηγήσεις) του. ⁴¹ Καθὼς τὸ δημοσίευμα δὲν εἶναι εὐκόλως προσιτό, μεταφέρω, ἐν συντομία, τὰ ὅσα σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὸ θέμα μας.

Δύο καταγραφὲς ἀνήκουν στὸν Ἀνδρέα Κούρμπσκι, εὐρυμαθὴ ρώσο λόγιό μὲ σημαντικὴ συγγραφικὴ καὶ μεταφραστικὴ παραγωγὴ, ὁ ὁποῖος εἶχε γνωρίσει τὸν Μάξιμο, ἐπηρεάστηκε βαθιὰ ἀπὸ τὴν προσωπικότητά καὶ τὸ ἔργο του καὶ τὸν μνημόνευε συχνὰ στὰ γραπτὰ του ὡς «δάσκαλο». ⁴² Τὰ κείμενα, στὰ ὁποῖα εἶναι ἐνσωματωμένες οἱ δύο διηγήσεις, ἦταν συνοδευτικά —πρόλογος στὴ μία περίπτωσι καὶ ἐπίλογος στὴν ἄλλη— δύο συλ-

38. Βλ. *MdIR*, τ. 6, σ. 30-31.

39. Βλ. λ.χ. Kapterev, *Kharakter*, ὁ.π., σ. 402.

40. Γιὰ ὁρισμένα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ βλ. Strakhov, «Attitudes», ὁ.π., σ. 123-125.

41. N. V. Sinitsyna, «Russkije teksty o sud'be "grecheskikh knig" posle padeniia Konstantinopolia», *Vizantija i Rus'*, Μόσχα 1989, σ. 236-246. Θὰ σημειώσω ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δημοσίευσή τῶν κειμένων ἀλλὰ γιὰ ἀναλυτικὴ σχολιασμένη παρουσίαση.

42. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὰ πεπραγμένα του βλ. τὸ λῆμμα «Kurbiskij Andrej Mikhajlovich», ἀπὸ τοῦς A. I. Gladkij καὶ A. A. Tsekhanovich, στὸ *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi* (Λεξικὸ τῶν λογίων καὶ τῆς γραμματείας τῆς μεσαιωνικῆς Ρωσίας), τ. 2, μέρος 1, Λένινγκραντ 1988, σ. 494-503.

λογῶν μεταφράσεων ἀπὸ ἔργα τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Στὴν πρώτη ἡ ἱστορία τῆς μεταφορᾶς τῶν βιβλίων στὴ Δύση παρουσιάζεται χωρὶς καμία ἀναφορὰ στὴν καταστροφή τῶν ἐλληνικῶν πρωτοτύπων:

Στὴν ἐρώτηση τοῦ Κούρμπσκι, ἂν ὅλα τὰ ἔργα τῶν πατέρων εἶναι μεταφρασμένα στὰ σλαβονικά, ὁ Μάξιμος φέρεται νὰ ἀπαντᾷ πὼς ἀρκετὰ κείμενα παραδίδονται μόνο στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, καθὼς οὔτε καὶ στὰ λατινικά ἔχουν μεταφραστεῖ: ὅσες φορὲς κι ἂν τὸ εἶχαν ζητήσει οἱ καίσαρες καὶ οἱ πάπες τῆς Δύσης, ὅσο κρατοῦσε ἡ Βασιλεύουσα, οἱ αὐτοκράτορες τὸ ἀπαγόρευαν («δὲν γνωρίζω γιὰ ποιοὺ λόγους», ἐπισημαίνει στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Μάξιμος καὶ ἓνα σχόλιο στὸ περιθώριο, τοῦ Κούρμπσκι προφανῶς, προσθέτει: «λόγω παλαιᾶς ἔριδας καὶ μεγάλου φθόνου»). Τὸν καιρὸ τῆς πολιορκίας ἡ σύζυγος τοῦ αὐτοκράτορα, μαζὶ μὲ τὸ θησαυρὸ καὶ τὰ βιβλία, φυγαδεύτηκε στὴ Βενετία. Λίγο ἀργότερα, δραπετεύοντας ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ καταφέροντας νὰ πάρει μαζὶ του ὁλόκληρη τὴν «ἐκκλησιαστικὴ βιβλιοθήκη», ἔφτασε ἐκεῖ καὶ ὁ πατριάρχης Ἀναστάσιος. Οἱ Βενετοί, λαμβάνοντας στὰ χέρια τους τὰ βιβλία ποὺ ἀπὸ καιρὸ ποθοῦσαν νὰ ἀποκτήσουν, ἔσπευσαν νὰ τὰ μεταφράσουν, τὰ τύπωσαν καὶ τὰ ἔβγαλαν στὴν ἀγορά, σὲ χαμηλὰς τιμές, ὅχι μόνο στὴν Ἰταλία, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες «δυτικὲς χῶρες», χάριν τῆς «διόρθωσης καὶ τῆς φωτίσης» τῶν χριστιανικῶν λαῶν.⁴³

Ἡ δευτέρη διήγηση παραδίδει μιὰ ἄλλη ἐκδοχὴ [πλήρως ταυτόσημη μὲ τὰ ὅσα διατείνονταν μετέπειτα οἱ ρῶσοι παλαιόπιστοι]: Στὴν ἐρώτηση τοῦ Κούρμπσκι, ἂν εὐδοκίμοῦν στὴν «ἐλληνικὴ γῆ» οἱ σπουδὲς τῶν γραμμάτων, ὁ Μάξιμος ἀπάντησε πὼς δὲν ὑπάρχουν καν, διότι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ «ἐλληνικοῦ βασιλείου» οἱ Λατίνοι κατάφεραν νὰ ἀποκτήσουν τὰ πολυπλόγητα ἐλληνικὰ βιβλία, τὰ μετέφρασαν γιὰ δική τους χρῆση, καὶ τὰ πρωτότυπα τὰ ἔκαψαν, παραινούμενοι ἀπὸ πολὺ μεγάλο φθόνον.⁴⁴

Ὁ ἀνώνυμος συντάκτης μιᾶς βιογραφίας τοῦ Μαξίμου παρουσιάζει τὴν ἴδια ὑπόθεση ἀκόμα πιὸ ἀναλυτικά, ἐντάσσοντάς τὴν σὲ ἓνα νέο, χαρκτηριστικὸ πλαίσιο:

Ὁ μέγας ἡγεμόνας τῆς Μόσχας Βασίλειος ὁ Γ' ἀνακάλυψε σὲ κάποιον θάλαμο τοῦ θησαυροφυλακίου τῶν προπατόρων του ἀμέτρητο ἀριθμὸ ἐλλη-

43. Βλ. Sinitsyna, ὁ.π., σ. 239-240· μεταφέρω καὶ τὴν παραπομπή της: A. M. Kurbskij, *Novyi Margarit. Historisch-kritische Ausgabe auf der Grundlage der Wolfenbutteleer Handschrift*. Ἐκδ. Inge Auerbach (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven 4), Giessen 1976, τ. 1, σ. 4-5).

44. Βλ. Sinitsyna, ὁ.π., σ. 241.

νικῶν βιβλίων καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως νὰ τοῦ στείλει ἕναν εἰδήμονα, πράγμα ποὺ ἀποδείχτηκε δύσκολο, γιατί τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ ἡ «ἐλληνικὴ γῆ» ἦταν φτωχὴ σὲ «ἄνδρες-φιλοσόφους». Ὁ Μάξιμος, ὅταν ἀντίκρισε αὐτὸν τὸν πλοῦτο, δήλωσε ὅτι οὐδέποτε ἔχει δεῖ μιὰ τόσο μεγάλη συλλογὴ ἐλληνικῶν βιβλίων, ἀκόμα καὶ στὴν «ἐλληνικὴ γῆ», γιατί τὰ βιβλία ποὺ σώζονται ἐκεῖ εἶναι ἐλάχιστα καὶ σπουδὲς δὲν ὑπάρχουν καθόλου (κι αὐτὸς ἦταν ὁ λόγος ποὺ ὁ ἴδιος σὲ νεαρὴ ἡλικία ὀδηγήθηκε στὲς δυτικὲς χῶρες). Ἡ αἰτία δέ, γιὰ τὴν ὁποία ἐρμήμωσε πνευματικὰ ἡ «ἐλληνικὴ γῆ», δὲν ἦταν μόνον ἡ τουρκικὴ κατάκτηση, ἀλλὰ καὶ οἱ ἐνέργειες τῶν Λατίνων. Μετὰ τὴν Ἑλωση κάποιοι εὐσεβεῖς ἄνθρωποι, μεριμνώντας γιὰ τὴ διάσωση τῆς «ἐλληνικῆς ὀρθοδοξίας», μετέφεραν στὴ Ρώμῃ μεγάλο ἀριθμὸ ἐλληνικῶν βιβλίων. Οἱ Λατίνοι —ποὺ ἐδῶ καὶ πολὺ καιρὸ ἐποφθαλμιοῦσαν τὰ ἔργα τῶν «ἀνατολικῶν πατέρων», ἀλλὰ οἱ «ἐλληνες βασιλεῖς» δὲν τοὺς ἄφηναν, προασπιζόμενοι τὴν «ὀρθὴ πίστη» ἀπὸ τοὺς «ἀποστάτες» — ἄδραξαν τὴν εὐκαιρίαν, τὰ μετέφρασαν, ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία τοὺς ὀδηγούμενοι, στὴ γλῶσσα τοὺς καὶ τὰ πρωτότυπα τὰ παρέδωσαν στὴν πυρά.⁴⁵

Τὰ δείγματα ποὺ ἐρρίστηκαν ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς Sinitsyna⁴⁶ χρήζουν ἐκτενοῦς σχολιασμοῦ, στὸν ὁποῖον, ὡστόσο, δὲν εἶναι ἐδῶ ὁ τόπος νὰ ἐπεκταθοῦμε.⁴⁷ Οὔτε θὰ ἐξετάσουμε κατὰ πόσο εὐσταθοῦν οἱ ἀναφορὲς τῶν παλαιόπιστων στὸν ἑλληνα λόγιον —«τὰ ἔλεγε αὐτὰ ὁ Μάξιμος». Τὸ παράδοξο εἶναι ὅτι, λατρεύοντας τὴ μνήμῃ τοῦ Μαξίμου, οἱ ἀντίπαλοι τῶν μεταρρυθμίσεων τοῦ 17ου αἰῶνα βιάζαν ἐπακριβῶς πάνω στὰ χνάρια ἐκείνων ποὺ ἕναν αἰῶνα πρὶν εἶχαν σκανδαλιστεῖ μὲ τὶς δικές του διορθώσεις στὰ ρωσικὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία καὶ τὸν κατηγορήσαν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι ἐνδίδει στὴν κενοδοξία τῆς γραμματικῆς καὶ ὅτι συκοφαντεῖ καὶ ὑβρίζει τοὺς ρώσους ἁγίους λέγοντας πῶς τὰ βιβλία, βάσει τῶν ὁποίων ἐκείνοι

45. Βλ. Sinitsyna, ὁ.π., σ. 241-242 (ἡ παραπομπὴ εἶναι στὸν E. Denisof, «Une biographie de Maxime le Grec par Kourbski», *Orientalia Christiana Periodica* 20 (1954), μὲ τὴν εἰδικὴ διευκρίνιση τῆς ἐρευνήτριας ὅτι τὴν προτεινόμενη ἐκεῖ ταύτιση τοῦ ἀνώνυμου συγγραφέα μὲ τὸν Κούρμπσκι δὲν τὴ θεωρεῖ ἐπαρκῶς τεκμηριωμένη).

46. Μία ἀκόμα ἐκδοχὴ ποὺ ἔχει ἐπιστημάνει ἡ ἐρευνήτρια (σ. 242-244) δὲν ἀγριεῖ τὸ ὑπὸ ἐξέταση θέμα. Ὁ συντάκτης τῆς, Ἰβάν Περεσβέτοβ, εἶχε ἀντλήσει στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παράδοση γιὰ νὰ στηρίξει ἕνα ὁλωσδιόλου καινούριο σχῆμα. Ἀρκεῖ νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ δικὴ του ἐξιστόρηση ὡς κύριος δράστης ἐμφανίζεται —μὲ καταστρεπτικὴ ὁρμὴ ἀρχικὰ καὶ ἀσοφὴ διαγωγή— ἐντέλει— ὁ ἴδιος ὁ κατακτητὴς τῆς Πόλεως (βλ. προχέριως Ἀλεξανδροπούλου, ὁ Ἑλωση, ὁ.π., σ. 182).

47. Γόνιμες ἐπιστημάνσεις γιὰ τὴν ἰδεολογικὴ χροιά τῆς κάθε ἐκδοχῆς ἔχουν καταχωριστεῖ ἄλλωστε ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ Sinitsyna.

ὕμνουσαν τὸν Κύριο, εἶναι χαλασμένα. Σ' αὐτὰ ὁ Μάξιμος, μὲ τὴ σοφία ποὺ τὸν διέκρινε, εἶχε ἀπαντήσῃ πῶς οἱ ρῶσοι ἅγιοι θαυματουργοὶ ἦσαν γνήσιοι ἀθλητὲς τοῦ Κυρίου, θεοφόροι πατέρες, γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἴδιος τοὺς θαυμάζει καὶ τοὺς προσκυνεῖ· τοὺς εἶχαν δοθεῖ ποικίλα χαρίσματα, ὅχι ὅμως καὶ ἐκεῖνο τοῦ νὰ κατέχουν τὰ μυστικὰ τῆς γλώσσας, τὰ «γένη γλωσσῶν» [Α' Κορινθ. 12, 7-11], γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶχαν ἀντιληφθεῖ τὰ σφάλματα, τὰ ὅποια τώρα τὰ διορθώνει ἐκεῖνος ὁ ταπεινός· αὐτὸ ξέρεи καὶ αὐτὸ κάνει μιὰ ζωὴ ὁλόκληρη.⁴⁸

Ὁ Γεώργιος (Γιούρι) Κριζάνιτς⁴⁹ ἦταν ἴσως ὁ πρῶτος ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὸ παράδοξο τῆς ἐπιστράτευσης ἀπὸ τοὺς παλαιόπιστους τοῦ ὀνόματος τοῦ Μαξίμου, γράφοντας ὅτι τὸν δοξάζουν καὶ τὸν ἐπαινοῦν, ἐπὶ τῆς οὐσίας ὅμως ὅχι μόνο δὲν τιμοῦν τὰ ὅσα ἐκεῖνος ἐδίδαξε, ἀλλὰ μιμοῦνται ἐκεῖνους ποὺ τὸν εἶχαν μισήσῃ καὶ τὸν καταδίκασαν, ὡς αἰρετικό, σὲ βασανιστήρια: «Ἦλθε ὁ Μάξιμος στὴ Ρωσία καὶ καταπιάστηκε μὲ τὸ ἔργο γιὰ τὸ ὅποιο εἶχε κληθεῖ, τὸν ἔλεγχο καὶ τὴ διόρθωση τῶν βιβλίων. Καὶ ἀντικρίζοντας πολλὰ σφάλματα, τὰ διόρθωσε. Βρέθηκαν τότε κάποιοι, ὑπερθεματιστὲς τῆς εὐσέβειας (στὴν πραγματικότητα ἄνθρωποι ἀστοιχείωτοι καὶ στρεψόδοιοι, φαρισαῖοι), καὶ ἄρχισαν νὰ ἐπιπλήττουν τὸν Μάξιμο καὶ νὰ τὸν ἀποκαλοῦν αἰρετικό, νὰ τὸν καταριοῦνται καὶ νὰ τὸν βασανίζουν. Καὶ ἐξηγώντας τοὺς λόγους τῆς ἐπιμονῆς τοὺς ἔλεγον τὰ ἴδια ποὺ λέτε τώρα ἐσεῖς. Τοῦ ἔλεγον: οἱ δικοὶ μας οἱ ἅγιοι πατέρες καὶ ρῶσοι θαυματουργοί... Τὸ ἴδιο λέτε κι ἐσεῖς: πρὶν ἀπὸ τὸν Νίκωνα πολλοὶ ἅγιοι θαυματουργοὶ ἔλαμψαν στὴ Ρωσία. Τί θέλει τώρα καὶ μᾶς ἀλλάζει τὴν πίστη.... Καὶ τοὺς ἀπαντοῦσε ὁ Μάξιμος ὅτι ποικίλα εἶναι τὰ δῶρα τοῦ Ἀγίου Πνεύματος. Τὸ νὰ γνωρίζεις γλώσσες καὶ νὰ μεταφράζεις βιβλία εἶναι τὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ἡ προσευχή, ἡ νηστεία, ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ εἶναι τὰ ὑψίστα. Μὰ ὅπως ἀνάμεσα στοὺς μεταφραστὲς δὲν εἶχαν ὅλοι τὸ χάρισμα τῆς ὑψίστης Ἀγάπης, ἔτσι καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες δὲν εἶχαν ὅλοι τὸ χάρισμα τῶν γλωσσῶν καὶ τῆς παιδείας».⁵⁰

Κλείνοντας, μεταφέρω δύο ἀκόμα χωρία ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο τοῦ Κρι-

48. Γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀπόδοση τοῦ σχετικοῦ ἀποσπάσματος ἀπὸ τὸν «Ἀπολογητικὸ λόγον περὶ τῆς διορθώσεως τῶν βιβλίων» βλ. Μήτσος Ἀλεξανδρόπουλος, *Σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίβιο τοῦ Μάξιμου τοῦ Γραικοῦ*, Ἀθήνα 2002, σ. 295-297.

49. Γιὰ τὸν κροάτη λόγιο ποὺ, μετὰξὺ ἄλλων, ἀπέσπασε καὶ τὸν τίτλο τοῦ «πατέρα τοῦ ρωσικοῦ πανσλαβισμού» βλ. ἐμπεριστατωμένη συνόψιση τῆς βασικῆς βιβλιογραφίας στὸν Χ. Λασκαρίδης, *Ἀρσένιος ὁ Γραικός*, ὁ.π., σ. 264-269.

50. Βλ. Α. Bashkirov, «Oblichenije na Solovetskiju chelobitniju Jurija Krizhanicha»,

ζάνιτες ποὺ μαρτυροῦν τὴ σταδιακὴ ἀλλαγὴ στὸ κλίμα τῆς διαμάχης: «Πολλὰ ἔθιμα μποροῦν νὰ τηροῦνται ἢ νὰ μὴν τηροῦνται, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἁμαρτία. Καὶ ἂν θεωρεῖτε ὅτι ἡ ἀλλαγὴ μιᾶς λέξεως ἢ καὶ πολλῶν λέξεων στὴν προσευχὴ ἀλλάζει τὴν πίστη, τότε εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἅγιος Ματθαῖος μᾶς παραδίδει ἄλλη πίστη καὶ ἄλλη ὁ Ἅγιος Λουκάς [...]. Τὰ ἑλληνικὰ βιβλία οὔτε παλαιότερα ἀπὸ τοὺς αἵρετικούς, οὔτε καὶ μετὰ ἀπὸ τοὺς Λατίνους, οὔτε νοθεύτηκαν, οὔτε ἀποτεφρώθηκαν. Κι ἂν θέλετε, μπορεῖτε νὰ τὸ διαπιστώσετε καὶ οἱ ἴδιοι. Στὴ Ρώμη, στὸ Παρίσι, στὴ Βενετία, στὴ Φλωρεντία καὶ σὲ ἄλλες πόλεις μπορεῖ κανεὶς νὰ δεῖ μὲ τὰ ἴδια του τὰ μάτια μεγάλο πλῆθος ἑλληνικῶν βιβλίων, περγαμηνῶν καὶ χαρτῶων».⁵¹

Οἱ καταθέσεις αὐτὲς τοῦ Κριζάνιτς, ὅσο κι ἂν δὲν στάθηκαν ἱκανὲς νὰ κατευνάσουν τὰ πνεύματα καὶ νὰ γεφυρώσουν τὸ χάσμα, ἀποτέλεσαν μιὰ συμβολὴ στὴ διαδικασία —τὴν ὥρα ποὺ ἡ δυσπιστία ἀκόμα μαινόταν— ποὺ συνέδραμε στὸ ν' ἀνοίξουν νέοι ὁρίζοντες μάθησης καὶ τὰ ἑλληνικὰ βιβλία νὰ ἀντιμετωπίζονται, μὲ μεγαλύτερη γνώση, ὡς πνευματικὸς θησαυρὸς καὶ ὅχι ὡς δούρειος ἵππος.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Chtenija v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostej rossijskikh, 1893, τ. 2 (165), Μόσχα 1893, σ. 146-148.

51. Ὁ.π., σ. 159-160.